

Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR(1)

Příspěvek k sebereflexi československé sociologie

MAREK BOGUSZAK

IVAN GABAL

PETR MATĚJŮ

Sociologický ústav ČSAV, Praha

1. Alternativní hypotézy a kontinuita sociologického poznání

Dvě paradigmaty vývoje sociální struktury v ČSSR

Sociální diferenciaci představuje jedno z ústředních sociologických témat. Přes dlouhodobou pozornost věnovanou ve světové sociologii vývoji sociální struktury, mobility a reprodukci nerovností, i nadále existuje řada nevyřešených problémů a s jistou pravidelností jsou kladeny otázky vracející se k elementárním problémům, které stály již na samotném počátku tohoto výzkumu [viz. např. Campbell 1983]. Do určité míry to platí i pro naši sociologii, i když důvody, proč i u nás je třeba znovu si klást některé elementární otázky, jsou odlišné. Podle našeho názoru je jednou z příčin tohoto stavu poměrně nízká úroveň analyticko-empirického prozkoumání sociální diferenciaci československé společnosti i teoretického zhodnocení získaných poznatků.

Ve světové sociologii je spor o adekvátní výklad pozorovaných faktů a tendencí ve vývoji a reprodukci sociálních nerovností již po celá desetiletí zdrojem kumulace argumentů a poznatků o povaze těchto procesů. U nás je tomu spíše tak, že konceptuální nevyjasněnost a ideologická zatíženost výzkumu sociální diferenciaci a nerovností vede k oslabování kontinuity vědeckého poznání a tím i postupnému budování teoreticko-metodologického a empirického aparátu, který by umožnil testování vhodnosti různorodých výkladových paradigmat.

V čem spatřujeme jádro uvedené konceptuální nevyjasněnosti? Studium sociální diferenciaci je u nás provázáno v podstatě dvěma protichůdnými interpretačními perspektivami. Na jedné straně stojí výkladový koncept „sblížování tříd“, na druhé straně koncept předpokládající, že hlavní osou diferenciaci socialistické společnosti je (respektive měl by být) „princip zásluhovosti“ (výkon). Pro oba přístupy lze nalézt potřebnou oporu v marxistickém výkladu sociální struktury. Proto jejich vztah není řešitelný pouze na poli teorie, bez studia konkrétně historických jevů a procesů. Problém je však hlubší. Obě výkladová paradigmaty totiž reflektují více ideologické postuláty než sociologicky konzistentní teorii. Proto mají spíše

(1) Tato stať byla předána redakci Sociologického časopisu na jaře roku 1989. Recenzní posudky odmítající možnost publikace (z převážně ideologických a politických důvodů) autoři stati obdrželi až na podzim téhož roku po odeslání otevřeného dopisu šéfredaktorovi časopisu. V některých pasážích je roční zpoždění v publikaci nepochybně znát. Autoři stati v každém případě děkují všem, kteří trpělivě četli řadu předchozích variant textu nebo jeho částí a vznášeli své připomínky a kritické poznámky. Díky těmto poznámkám a připomínkám došlo k odstranění řady nedostatků a nesprávných interpretací, které by bývaly mohly vést k nedorozuměním. Tím se však autoři nezabývají odpovědnosti za tvrzení a interpretace této poslední verze textu, a to bez ohledu na to, že stať má vysloveně diskusní charakter.

normativní než gnozeologický charakter a vliv. Spor o jejich legitimitu, vedený přednostně v teoreticko-ideologické poloze, u nás dlouhodobě zakrýval otázku validity těchto výkladových konceptů a odváděl pozornost od přístupů opírajících se o studium existující sociální diferenciace a jejího historického vývoje. Tyto problémy poznamenaly rozsáhlá empirická šetření realizovaná v 70. letech a většinu analýz jimi získaných dat.

Postulát sociální rovnosti a spravedlnosti chápáné jako sblížování a odstraňování třídních nerovností byl podporován *programově, ideologicky* (socialismus jako systém rozsáhlých sociálních jistot zakotvených v maximálně ovlivnitelné míře standardizace sociálně ekonomických podmínek života všech jedinců, a tím podmínek nezávislých na sociálně ekonomickém postavení), a v neposlední řadě i *politicko-mocensky* (redistribuce, jako základní mechanismus zajišťující sblížování, koncentruje moc, rozhodování a kontrolu, přinejmenším v ekonomickém smyslu, v úzkém a jednoznačně vymezeném centru, a naopak oslabuje strukturní vliv ekonomické činnosti na ekonomickou a sociální strukturu společnosti). Historický vývoj i kusé empirické poznatky ovšem zmíněné postuláty relativizují. (2) Koncepce sblížování vychází z implicitního předpokladu o určujícím významu doposud existující, svým původem však „staré“ a postupně „překonávané“ třídní a sociální diferenciace. Jestliže však likvidace kapitalistických tříd proběhla beze zbytku v prvních dvou poválečných dekadách, je otázkou, zda klíčovou dimenzí sociální diferenciace nadále zůstává torzo staré třídní struktury nebo zda se postupně nevytvořily jiné, socialistické společnosti vlastní sociálně diferenciální osy či dokonce stricto sensu třídy. V takovém případě by výkladové paradigma „sblížování“ nebylo pro Československo vhodné. Koncepce „sblížování“ ovšem do vývoje československé sociologie nevstoupila jako výsledek vědeckého testu platnosti svých třídně historických východisek a předpokladů.

Pokud jde o paradigma sledující *meritokratický* výklad nerovností výkonovou diferenciací, vychází se při jeho obhajobě z některých pozorovatelných empirických fakt. V první řadě je to výrazná a stabilní diferenciace vyspělých a dynamických kapitalistických společností, která jakoby opravňovala názor, že právě diferenciace konstituuje výkonové klima společnosti. V rámci makrostrukturní diferenciace, to za druhé, se jako centrální jeví mzdová a příjmová diferenciace, která ve spojení s kompetencí na jedné straně a diferenciací životní úrovně na straně druhé, přenáší výkonové klima do mikrostrukturní úrovně pracovního (výkonového) a ekonomického jednání individuí.

Budeme-li argumentovat v obdobné logice, je sice nesporné, že vyspělé společnosti jsou vertikálně výrazně diferencovány, není však nikterak zřejmé ani prokázáno, že to je právě ta či ona forma nebo hladina diferenciace, která žádoucí výkony těchto společností navozuje, tím méně pak, že lze pomocí rozevření mzdové diferenciace nastartovat vlastní „výkonové jednání“. Příslušná úvaha může maximálně dospět k hypotetickému výroku, že diferenciace je nejvýše podmínkou nutnou, nikoli však postačující.

Jakýkoli pokus o propojení diskutovaných paradigmat naráží na problém historicky proměnlivého ideologického poměru mezi koncepcí výkonové diferenciace, připomínající svou povahu a logikou stratifikační koncept, a třídním výkladem sociální struktury a nerovností, aniž by se ovšem brala v úvahu šíře a různorodost výkladových teorií označovaných za „stratifikační přístup“ pouze proto, že pracují s vertikálními dimenzemi. V operacionální rovině jde o to jak uchopit, testovat existenci a případně vysvětlit specifický systém *vertikálních* nerovností, definovaných převážně individuálními pozičními charakteristikami, v němž je třídní pozice, vedle výkonových a dalších charakteristik, jedním z řady kauzálních

(2) Redistributivní procesy zřejmě vyvolaly nový typ nerovností a novou dimenzi sociální diferenciace s nezřídka antivýkonovými konsekvencemi. Zajišťování dynamiky jedné skupiny za cenu stagnace jiných patrně vede ke stagnaci celku (příkladem může být vývoj vzdělanostní struktury).

zdrojů nerovností. Převedení do normativně reformistické dikce jde o to, do jaké míry jsou a mají být zdrojem diferenciací „tvrde“ poziční a strukturální rozdíly, nabývající tím charakter strukturálních (třídních) nerovností, a do jaké míry to má být výkonová variace, vůči které jsou strukturální determinace třídní identity jen druhotné.

Legitimita problematiky sociální diferenciace se zdá být – v kontextu výše zmíněných problémů – nesporná. Čtenáři by však nemělo uniknout, že v průběhu předchozích úvah o sociální diferenciaci jsme zatím implicitně akceptovali dvě – v československé sociologii dosti obvyklé – premisy:

a) K diskusi problémů spjatých se sociální diferenciací postačuje pěstování příslušného kategoriálního aparátu a příslušných výkladových paradigmat, aniž by bylo třeba je konfrontovat (testovat) s výsledky analýz dat z konkrétních výzkumů, tj. s *poznáváním* reálné diferenciace, diferenciálních procesů a trendů.

b) Sociální diferenciace je objektem a do značné míry i výsledkem politických, ve státních institucích a organizacích (systémově) zakotvených intervencí s následujícími vlastnostmi: Za prvé, tyto intervence jsou *efektivní*, tj. působí okamžitě a po zásahu (byť jednorázovém) již trvale, tj. definitivně dosáhnou kýžené změny. Za druhé, vyvolávají přesně *předem vymezené* žádoucí účinky. Za třetí, nevyvolávají žádné *vedlejší* účinky, ať již žádoucí či nikoli, pozitivní či negativní. Jinak řečeno, budoucímu vývoji sociální diferenciace *lze* centrálním rozhodováním, plánováním a řízením vtisknout žádoucí charakter.

Úskalí obou těchto premis jsou snad alespoň částečně zřejmá. Rezistentnost reality vůči výsledkům sociologických spekulací je obdobná jako rezistentnost téže reality vůči různorodým poválečným reformním pokusům o ovládnutí pohybu sociální diferenciace a prosazení naplánovaných změn. Přesto nemáme důkazy, že by československá společnost nebyla diferencovaná, to zaprvé, a že by se ráz její diferenciace v poválečném období nezměnil, to za druhé. Jenomže, co může naše sociologie k těmto dvěma klíčovým otázkám jako věda – tj. na základě fakt a teoreticky zdůvodněných hypotéz – vlastně říci?

V současnosti jsou k dispozici jen parciální studie vybraných oblastí, z nichž se obtížně projektuje celistvější obraz sociální diferenciace československé společnosti. Zpracování systematictější studie sociální diferenciace a prozkoumání jejího vztahu k sociální struktuře představuje netriviální úlohu pro výzkum i analýzu dat. Klíčová je však *formulace zdůvodněných hypotéz* týkajících se zejména *pohybu sociální diferenciace*, o němž víme jen málo a jen v některých oblastech. Narážíme zde, jak bylo řečeno, na *nedostatek kontinuity a akumulace sociologického poznání*. Sebelépe projektované šetření nemůže nahradit historický vývoj reflektovaný daty a poznatky postupně realizovaných a navazujících šetření a analýz.

Formulace a testování vývojových hypotéz, umožňujících překonání naivních představ o statickém a libovolně manipulovatelném charakteru tvorby a dynamiky sociální diferenciace, formulace a testování hypotéz o zdrojích a funkcích diferenciace, odkrývajících hlubší mechanismy reprodukce nerovností, to vše vyžaduje v první řadě *mobilizaci veškerých dostupných zdrojů poznání*, které jsou o československé společnosti k dispozici. V této stati se omezíme na načrtnutí některých vývojových hypotéz týkajících se změn a dynamiky sociální diferenciace především za období posledních dvou dekad.

Následující stránky trpí řadou omezení. Dvě z nich jsou však rozhodující. Prvým je nedostupnost zdrojových dat šetření z roku 1967, jejichž ztrátu považujeme za jednu z nejvážnějších daní, kterou naše sociologie zaplatila za druhé přerušení kontinuity své poválečné historie. Dále pak, že ani sedmdesátá ani osmdesátá léta nepřinesla srovnatelně ucelený a zpracovaný obraz sociální diferenciace československé společnosti jako šedesátá léta, bez ohledu na to, do jaké míry byl tento obraz adekvátní.

Pokus o identifikaci hlavních tendencí a změn za sledované období je nutně poznamenán

dvěma omezeními, která lze částečně zmírnit jen pozorným studiem příslušných textů a tabulek, a jejich *nepřímým srovnáním*. Jako každé čtení, je ovšem i čtení tabulek subjektivní a jako každé nepřímé srovnání je i to, jehož některými výsledky se budeme dále zabývat, nutně spekulativní. Proto autoři stati nesou veškerou odpovědnost za tvrzení, interpretace a hypotetické závěry, i za případné chyby a možná zkreslení vyplývající z toho, že měli k dispozici jen publikovaný materiál, který je přirozeně omezen jeho vlastními hypotézami.

2. Kontinuitní a diskontinuitní parametry dnešní situace

Před více než dvaceti lety byl analyzován první poválečný reprezentativní výzkum sociální struktury v Československu. V roce 1969 pak publikoval tým vedený P. Machoninem knihu *Československá společnost* [Machonin a kol. 1969]. O tři roky později vyšel ještě sborník věnovaný problémům sociální a profesionální mobility v ČSSR, zpracovaný z dat téhož výzkumu [Sociální 1972]. (3) Obě publikace poskytly detailní popis vertikálně diferencované společnosti, jejíž určující osou byla podle výsledků socioprofesionální pozice a složitost práce. Analýza sociálně ekonomických nerovností a diferenciací československé společnosti v roce 1967 sledovala stratifikační koncept uspořádání i výkladu sociální struktury a sociální diferenciací.

Pojem *stratifikace* byl ústředním pojmem jak výzkumu provedeného v roce 1967, tak většiny studií, které na základě analyzovaných dat vznikly. Opíraly se o něj i kritiky samotného výzkumu i jednotlivých studií a v neposlední řadě je i pojmem, s nímž operuje tato stat. Nelze přitom vycházet z toho, že tento pojem všechny zúčastněné strany chápaly stejně. Bude proto užitečné alespoň v hrubých rysech vyjasnit obsah pojmu stratifikace, a vyznačit některé odlišnosti, které se objevily ve výzkumu z roku 1967.

Za sociální stratifikaci lze obecně považovat takovou formu sociální strukturace, ve které jednotlivé diferenciací osy mají *vertikální* charakter, jsou *univerzální* pro celou populaci a existuje tendence k jejich vzájemné *kongruenci*. Konzistence umístění na jednotlivých osách (resp. tendence k dosahování navzájem konzistentních pozic na jednotlivých osách diferenciací) se v klasickém funkčním pojetí stratifikace (Parsons) opírá o *obecně sdílený a relativně konzistentní hodnotový systém* (4), od kterého se odvozuje princip vertikality diferenciací a který „definuje“ i jednání nezbytné pro zaujetí pozice nebo setrvání na této pozici. Pro vyspělé industriální společnosti, jejichž „strategickým subsystémem“ je pracovně profesionální systém, se jako určující jeví *hodnota výkonu* a *univerzalismus* [viz např. Parsons 1953, Prasons 1966, Blau, Duncan 1967].

V koncepci výzkumu z roku 1967 byla *základní stratifikační východiska* *podstatně modifikována v intencích marxismu*, a to především pokud jde o *objektivní původ a zakotvení* vertikálních diferenciací dimenzí v produktivních a distributivních subsystémech společnosti, z nichž za ústřední byly považovány pracovně profesionální systém, systém vzdělávání a systém způsobu života v mimopracovní době. [srv. Machonin a kol. 1969, s. 25–26].

(3) O hlavních teoretických východiscích i o výsledcích výzkumu byla díky statím publikovaným v prestižních sociologických periodikách v poměrně krátké době informována světová sociologická obec [Machonin 1970, Šafář 1971].

(4) Zatímco konzistence (kongruence) mezi postaveními na různých vertikálních diferenciací osách není striktním předpokladem pro to, aby systém diferenciací byl popsitelný v pojmech stratifikace (teorie a analýzy stratusové inkonzistence tvoří pevnou součást výzkumu sociální stratifikace), existence obecně sdíleného hodnotového systému (resp. toho jeho subsystému, který určuje jednání v pracovně profesionální sféře) se zdá být podmínkou nutnou, neboť na něm spočívá vlastní princip vertikality, bez něhož je konstrukce stratifikačních dimenzí nemyslitelná.

Explicitně byla odmítnuta dominantní role „subjektivních“ dimenzí stratifikace, a to jak ve formě indexů prestiže, tak ve formě určujícího významu univerzalistického hodnotového systému (srv. tamtéž s. 35–36). Stratifikační jádro výzkumu představoval akcent na *vertikalitu* a *multidimenzionalitu* stratifikace, tvořené z dílčích diferenciačních dimenzí (společenských subsystémů), dále na ústřední význam individuální pozice v *pracovní profesním systému* a v neposlední řadě na převažující význam „výkonových“ kritérií vůči kritériím „askriptivním“. Vzájemný poměr (kongruence) sledovaných dimenzí stratifikace a vzájemné konzistence pozic v jednotlivých subsystémech představovaly *předmět* analýzy a jako výraz stupně „vykrytalizovanosti“ individuálního statusu a celého stratifikačního systému tvořeného různými komponentami také její výsledek.

V 70. letech byly kniha a její autoři kritizováni zvláště ze dvou perspektiv. Za odmítnutí třídního výkladu sociální struktury společnosti, zvláště pokud jde o pozici a roli jednotlivých tříd v historickém vývoji a systému československé společnosti, za redukci problematiky sociální struktury na sociální diferenciaci a nerovnosti mezi individui a rodinami. Stratifikační koncept vertikální diferenciace byl rovněž odmítnut z pozic redistributivní sociální filozofie a politiky, zaměřené na eliminaci nerovností a na sblížování socioekonomické situace tříd, skupin a regionů.

Koncem 80. let jsme v podstatně odlišné situaci. Dílčí výsledky z posledních let, z nichž některé v této stati budeme komentovat, naznačují (aniž to ovšem dokazují!), že stratifikační koncept výkladu současné československé společnosti je zřejmě nutné odmítnout, a to nikoli z důvodů ideologických, ale věcných.

Na základě některých dílčích poznatků o současném stavu naší společnosti lze hlavní otázku zformulovat takto: *Byl vertikální stratifikační koncept, jehož optikou nahlížel Machoninův tým na strukturu československé společnosti, pro tehdejší stav sociální diferenciace výstižný? Pokud ano, lze vyslovit hypotézu, že československá společnost se za dvacet let změnila natolik, že její sociálně ekonomická struktura bezmála ztratila vertikální dimenzi a sociální diferenciace – ve stratifikačním smyslu – kongruentní charakter?*

Odpověď na tuto otázku nemůže být definitivní, nejsou-li k dispozici původní data. Při posuzování šedesátých let z perspektivy let osmdesátých a naopak, tj. při hledání kontinuitních a diskontinuitních stránek vývoje, můžeme pracovat jen s nepřímou komparovatelnými analýzami. Výsledky tohoto srovnání je proto třeba považovat za vysloveně hypotetické a sloužící nanejvýš k formulaci alternativních hypotéz. Nicméně, hypotetická možnost *změny* podoby, původu a reprodukce nerovností spjatých se sociální strukturou v relativně krátkém období je teoreticky i prakticky natolik vážným problémem, že stojí za úvahu i nepřímé argumenty.

Podle nepřímých příznaků máme na Československém příkladu možnost sledovat proces, který bychom mohli obrazně nazvat „*destratifikací*“ sociální struktury tj. proces, který je – opět hypoteticky – v rozporu s dvěma předpoklady, s nimiž pracují a které dokazují některé mezinárodní komparativní studie:

a) Předpoklad o konvergentním charakteru vývoje socialistických zemí vzhledem k povaze a reprodukci sociálně ekonomických nerovností v kapitalistických zemích [viz např. Andorka, Kolosi 1984]. (5) Do tohoto okruhu předpokladů patří zejména známá teze o důsledcích industriálního vývoje, resp. přechodu do postindustriální vývojové fáze [Blau, Duncan 1967, Treiman 1970, Bell 1972]. (6)

(5) S tímto předpokladem do značné míry kalkulují i ekonomové usilující o dosažení „konvertibility“ naší produkce a práce atd.

(6) K určité skepsi pokud jde o platnost hypotéz o konvergenci vedou některé novější

b) Předpoklad o konvergentním charakteru vývoje sociální struktury a systému socioekonomických nerovností socialistických zemí na bázi identity jejich sociálně ekonomického a politického uspořádání.

Dříve než se z hlediska výše uvedených otázek budeme zabývat některými z hlavních výsledků šetření z roku 1967, je třeba zvážit některé možné obecně metodologické výhrady vůči adekvátnosti přístupu, který zvolil Machoninův tým.

3. Pokus o posouzení adekvátnosti stratifikačního konceptu v Československu v 60. letech.

Nelze vyloučit, že stratifikační vertikála identifikovaná v roce 1967 vyjadřovala právě a pouze existenci multidimenzionální sociální diferenciace československé společnosti, tak jako většiny vyspělých společností. Stratifikační ráz mohla tato diferenciace získat až úhlem pohledu a zkoumání, tj. statistickým posilováním vertikálních a kongruentních vlastností diferenciace. Za takových okolností je základním problémem *hladina zjištěné inkonzistence* a způsob její interpretace: do jaké hladiny jde o inkonzistenci a od jaké hladiny o důkaz neadekvátnosti stratifikačního konceptu. Podstatná je i povaha a síla *návaznosti sociální diferenciace na ekonomickou strukturu*, tj. do jaké míry pozice v pracovním profesním systému (jakožto dominantní ose systému stratifikace) může spolehlivě predikovat pozice na dalších vertikálních diferenciálních osách.

Původní analýza dospěla k převaze konzistence nad inkonzistencí a k relativně marginálnímu podílu extrémních inkonzistencí. Základní osou diferenciace se ukázala dimenze *složitosti práce* reprezentující *profesní* vertikálu. Oba tyto výsledky naznačují, že závěr o existenci vertikální diferenciace československé společnosti šedesátých let patrně nebyl statistickým artefaktem.

Existence stratifikační hierarchie ovšem nevylučuje – jak dokládá například Goldthorpe [1984] – souběžnou existenci třídní struktury, tj. společenského postavení odvozeného z jiných než stratifikačních kritérií a možná i dominující význam třídní dimenze. I této otázce věnoval Machoninův tým značnou pozornost.

Testování relevance různých variant třídní klasifikace vedlo k relativně bezrozporným závěrům o vztazích třídní a stratifikační struktury. Zde je ovšem nutné podtrhnout relativitu těchto závěrů danou použitými třídními klasifikacemi (vesměs odvozenými z třídních klasifikací buď „starého“ typu nebo ideologicky koncipovaných „socialistických“ tříd). Pokud by se ukázalo, že tyto klasifikace nereflektovaly skutečnou v Československu existující třídní diferenciaci, ani získané výsledky by nemohly být považovány za validní. Autoři nicméně dospěli k závěru o existenci vnitrotřídní stratifikace a k vertikálnímu uspořádání tříd z hlediska nerovností spjatých s třídním postavením. Mezi různými variantami třídní klasifikace se ukázaly jako nejvhodnější ty, které se blížily profesní hierarchii, reflektovaly vertikálnost a naopak odhlížely od formálně definovaných vlastnických kritérií (např. státní respektive družstevní sektor). Porovnání různých výsledků (tradiční korelační analýzou) hovořilo ve prospěch proměnné vyjadřující složitost práce, která na sebe vázala více variance statusových charakteristik, než podrobná třídní klasifikace blízká se profesní škálou.

Zmíněné výsledky je pochopitelně třeba posuzovat s ohledem na statistickou argumentaci, která – ačkoli plně na úrovni tehdejšího světového standardu – přeci jen spočívala spíše na deskriptivně ilustrativních než analyticko-explikativních principech. Analýza také pominula dva problémy definičně spjaté s třídním výkladem nerovností – oblast *třídních zájmů* vázaných na ekonomickou strukturu a *ekonomické jednání* skupin.

komparativní studie a analýzy intergenerační třídní mobility [Erikson, Goldthorpe 1987, Ganzeboom, Luijckx, Treiman 1988].

Hlavní závěr analýzy, že československá společnost byla koncem šedesátých let relativně konzistentně vertikálně diferencována a že tato diferenciace byla ještě zřetelně vázána k ekonomické a socioprofesi struktuře, je tedy třeba posuzovat nejen jako výsledek aplikace určitého teoretického výkladového schématu. Významnou roli zde sehrála i tehdejší metodologická výbava společenských věd a analytické nástroje, které měla v té době československá sociologie k dispozici.

V rámci této stati není pochopitelně možné podat detailní popis výsledné diferenciace z konce šedesátých let. Není to ostatně ani naším cílem. Všimneme si těch charakteristik sociální diferenciace, které se jeví jako podstatné z perspektivy osmdesátých let.

4. Vybrané rysy sociální stratifikace československé společnosti v 60. letech (některé výsledky šetření z roku 1967).

Jádrem stratifikační vertikály byla v roce 1967 sociokulturní diferenciace reprezentovaná asociací složitosti práce, životního stylu a vzdělání. Podstatně volnější byla vazba této diferenciace k mocenské pozici a pozici v řízení. Vztah sociokulturní vertikály k diferenciaci životní úrovně se ukázal jako inkongruentní, v případě příjmů a mezd s vysokým zastoupením inkonzistence.

Výsledky odkryly rozdíly mezi stratifikací reprezentovanou charakteristikami jednotlivců a stratifikací reprezentovanou charakteristikami rodiny. Přechod od individuálního statusu ke statusu rodiny se projevoval jako zmenšení diferenciálního rozpětí a statusový pokles. Změna od nerovnosti mezi jednotlivci k nivelizovanějším ekonomickým charakteristikám rodin byla – v případě silné inkonzistence – zpětně kompenzována životním stylem.

Z hlediska celkové podoby sociální struktury dospěl výzkum k závěru, že československá společnost byla stratifikována obdobně jako *vyspělé industriální společnosti*. Hlavní odchylka spočívala ve větším podílu nižších úrovní složitosti práce, tj. v nižší strukturální rozvinutosti. Centrální diferenciální význam asociace složitosti práce, životního stylu a vzdělání podle autorů jasně dokumentoval určující roli socioprofesi charakteristik pro způsob života a *výkonových principů v sociální diferenciaci*.

Uvedený závěr není pouze výsledkem generalizace provedené autory této stati, ale lze jej nalézt i v autentické podobě: „Reálný socialismus se začíná u nás rodit jako sociálně spravedlivá (tj. kapitalistickou formu nerovnosti odstranivší a nejevící tendenci k její reprodukci) *varianta výkonové industriální společnosti*, jako společnost bohatě diferencovaná a jasně – byť ne příliš vyhraněně – stratifikovaná a tudíž zájmově a názorově rozrůzněná.“ [Machonin a kol. 1969: 165, podtrženo autory této stati, srv. též Petrusek 1969: 578]. Tento závěr je instruktivní ze dvou důvodů. V souladu se stratifikačním teorémem o určujícím významu výkonové diferenciace zakotvené v pracovní-profesním systému, zahrnuje československou společnost na konci šedesátých let mezi výkonové industriální společnosti. Zároveň ovšem autoři připouštějí, že daný „...typ stratifikace však pouze částečně ovlivnil sféru distribuce...“ [Machonin a kol. 1969: 164], a Petrusek ve zmíněné stati explicitně konstatuje, že „distributivní systém je značně autonomní a nezávisí přímo na diferenciaci v oblasti primární kultury“ [Petrusek 1969: 575]. V tomto bodě tedy naopak dochází k porušení jednoho z hlavních stratifikačních teorémů, podle kterého distributivní systém lze považovat za hlavní nástroj zajišťující správné obsazování pozic a adekvátní výkon rolí, tj. za páteř stratifikačního systému.

Celkový tón analýzy a popisu stavu československé společnosti v roce 1967 tedy byl, pokud jde o podobu a profesní výkonový původ nerovností implicitně *konvergentní*. Za primární a určující vlastnosti sociální struktury a diferenciace byly brány ty, které byly blízké vyspělým

industriálním společenstvem. Tento závěr podporovalo i mezigenerační (otec–respondent–syn) upevňování stratifikačních rysů sociální struktury: pokles mezigenerační asociace v dosaženém vzdělání a zesílení asociace vzdělání a složitosti práce mezi generačními podsoubory. Explicitní podporu konvergentní teze dostala i později při aplikaci Blau-Duncanova modelu determinace zaměstnaneckého statusu [Blau, Duncan 1967] na československá data z roku 1967 [Šafář 1972]. Toto vůbec prvé testování Blau-Duncanova modelu na data ze země, která za sebou měla dvacet let socialistického vývoje, je mimořádně zajímavé nejen z hlediska meritorního tématu této stati, ale rovněž z metodologického hlediska. Proto se právě na tomto modelu pokusíme demonstrovat oprávněnost některých výše uvedených otázek spjatých s adekvátností obrazu, který o charakteru diferenciacie československé společnosti nabídla analýza dat z roku 1967.

5. Příklad možné reinterpretace: re-test modelu komplexní determinace profesionálního postavení

Blau-Duncanův model (diagram 1) byl aplikován na korelační matici proměnných, které v podstatě korespondovaly s proměnnými aplikovanými v původním modelu. K jakým závěrům testování modelu na datech z roku 1967 dospělo? Šafářovy interpretace lze stručně shrnout do několika bodů [viz Šafář 1972, případně Šafář 1971]:

a) Otevřenost obou společností (tj. ČSSR v roce 1967 a USA v roce 1962) je překvapivě velká, přičemž determinace zaměstnaneckého statusu je v těchto společnostech téměř stejná.

b) Evidentně nižší hodnoty path-koeficientů mezi zaměstnáním otce a vzděláním syna v modelu pro ČSSR ukazují na větší otevřenost vzdělanostního systému v ČSSR ve srovnání s USA. Totéž lze říci o otevřenosti pracovní kariéry syna. (7)

c) Parametry modelu ovšem ukazují, že v ČSSR existuje větší závislost profesionální kariéry syna na kulturní dimenzi sociálního původu. Je to patrné z toho, že vzdělání syna stejně jako jeho zaměstnanecký status jsou těsněji spjaty se vzděláním otce než s jeho zaměstnaneckým statutem, zatímco v USA je tomu naopak.

d) Test adekvátnosti modelu vychází pro obě země podobně. (8)

Místo abychom reinterpretovali jednotlivé parametry modelu v intencích naší hypotézy, položíme si obecnější otázku: *Byl skutečně průběh determinace zaměstnaneckého statusu v obou systémech podobný?* V dílci strukturního modelování (9) jde o to, zda Blau-Duncanův model vyvinutý pro USA je vhodný pro modelové vyjádření kauzální struktury determinace zaměstnaneckého statusu v Československu v roce 1967. Jinými slovy, klademe otázku, zda nebylo možné nalézt modifikovanou verzi modelu, která by se v některých podstatných rysech lišila od původní americké varianty, a to takovým způsobem, aby reprezentovala ty specifické rysy procesu sociální stratifikace, které pravděpodobně již v roce 1967 odlišovaly Československo od vyspělých zemí s tržní ekonomikou. Naše hypotéza říká, že právě tyto specifické rysy byly přijetím americké varianty modelu pro ČSSR potlačeny, a to

(7) Parametry uvedené na diagramu 1 jsou výsledkem naší reanalýzy modelu a jsou v některých případech nepatrně odlišné od parametrů publikovaných v Šafářově práci. Všechny parametry jsou navíc uvedeny v tabulce 1.

(8) Adekvátnost modelu se v této době testovala následujícím způsobem: pro dvojice proměnných, mezi kterými byly záměrně vynechány kauzální vazby (parametry) se z odhadnutých parametrů znovu vypočetly prosté korelace. Porovnávání korelací odhadnutých z modelu s měřenými korelacemi je pak vlastním základem adekvátnosti modelu jako celku, tj. informací, zda lze příslušné kauzální vazby skutečně z modelu vypustit.

(9) Čtenáře hlouběji neobeznámené s problematikou strukturního modelování odkazujeme na stať „Metoda strukturního modelování“ [Matějů 1989].

Tabulka 1: Výsledky reanalýzy Blau-Duncanova a Šafářova modelu determinace zaměstnaneckého statusu

parameter	typ modelu					
	DUNCAN 1	DUNCAN 2	DUNCAN 3	ŠAFÁŘ 1	ŠAFÁŘ 2	ŠAFÁŘ 3
a) přímé efekty						
V - U	.309	.307	.317	.488	.456	.423
V - W	(16.1)	(17.0)	(14.6)	(85.1)	(56.5)	(42.9)
V - Y	(5.7)	(6.6)	-.019	(39.6)	(22.8)	.056
X - U	.278	.279*	.279*	.028	.028	.028
X - W	.224	.255	.222	.122	.126	.129
X - Y	.115	.115*	.115*	.023	.023*	.023*
U - W	.440	.439	.445	.557	.538	.517
U - Y	.395	.391	.415	.507	.444	.346
Y - U	-	.005	-.022	-	.106	.215
W - Y	.281	.281	.281	.243	.247	.243*
b) celkové efekty						
V - U	.309	.308	.313	.488	.486	.484
V - W	.136	.135	.139	.272	.261	.250
V - Y	.160	.159	.150	.314	.280	.284
X - U	.322	.281	.272	.028	.036	.044
X - W	.347	.348	.343	.138	.145	.152
X - Y	.278	.323	.324	.071	.075	.075
c) rezidua						
U	.738	.734	.755	.752	.656	.579
W	.670	.670	.670	.650	.651	.652
Y	.566	.566	.566	.534	.537	.557
d) testy vhodnosti modelu						
G ²	21.9	21.7	15.1	124.9	62.1	47.8
df	2	3	3	2	3	3
p	.000	.000	.002	.000	.000	.000
AGF	.997	.998	.999	.985	.995	.999

Poznámky k tabulce 1.:

1. Odhady provedeny programem LISREL [Joreskog, Sorbom 1986], Verze 6.12.
2. Údaje v závorce v oddílu a) reprezentují modifikační index v případě, že koeficient nebyl „uvolněn“ pro odhad.
3. Parametry označené hvězdičkou nebyly odhadovány. Jejich hodnoty byly z důvodů dosažení identifikovatelnosti modelu fixovány na hodnoty převzaté z původního modelu.
4. Koeficienty tištěné tučně jsou koeficienty, o něž byl model rozšířen ve srovnání se základním Blau-Duncan modelem.
5. Testy vhodnosti modelu: G^2 = test omezení plynoucích z nadidentifikace (rozložení jako chí-kvadrát) pro počet stupňů volnosti df. AGF = G^2 nezávislé na velikosti souboru a počtu stupňů volnosti.

ve jménu prokázání existence v zásadě společného a univerzálního vzorce sociální stratifikace. Podle našeho názoru data z roku 1967 však již mohla poskytnout důkazy o existenci specifických rysů sociální stratifikace v ČSSR a ukázat na systémové odlišnosti, které v dalším vývoji vzdalovaly Československo od trajektorie, po které se ubíraly vyspělé země s tržními ekonomikami.

Vyjádříme-li náš záměr v dikci strukturního modelování, lze říci, že očekáváme existenci *alternativního modelu*, který by reprodukoval vstupní korelační matici dat za Československo

stejně dobře nebo dokonce lépe než původní model postavený pro USA, a přitom by se v relevantních parametrech lišil od původního modelu pro USA. Tyto odchylky by podle našeho názoru měly indikovat masivní systémové (sociálně ekonomické a politické) intervence do procesu determinace vzdělanostních a profesních drah jedinců začínající na počátku padesátých let a v různé míře pokračující až do současné doby. Stejně tak ovšem očekáváme, že alternativní model pro ČSSR by měl obnažit procesy, vznikající jako „odpověď“, reakce individuí na tyto systémové zásahy do jejich životních osudů, reakce přirozeně směřující k negaci či ztlumení efektů systémových intervencí na individuální životní dráhy a překonání bariér, jež systém těmto drahám a individuálním aspiracím kladl.

Při výstavbě alternativního modelu byla brána v úvahu možná existence *tří odlišných mechanismů* prosazujících se v dosahování zaměstnaneckého statusu v ČSSR na konci šedesátých let. Přirozeně, že za hlavní mechanismus, který v té době profileoval stratifikační systém v ČSSR, považujeme v souladu se Šafářem vzorec, který bychom nazvali „*meritokratická selekce*“. V zásadě se jedná o mechanismus charakteristický následujícími kauzálními vztahy: Formální vzdělání jakožto osvědčení o potřebných znalostech, schopnostech a dovednostech hraje dominantní roli při výběru jedinců na jednotlivé pozice v profesním systému. Tato jeho role se v první řadě projevuje silným vlivem na profesní pozici na počátku pracovní dráhy, současně však působí trvale v průběhu celé pracovní profesní kariéry. K charakteristice tohoto systému ovšem patří i skutečnost, že formální vzdělání je relativně silně spjato se sociálním původem. Vysvětlení, do jaké míry je silná vazba vzdělání na sociální původ interpretovatelná v rámci meritokratického vzorce (geneticky zděděné schopnosti, vliv sociálního okolí na aspirace, atd.) a naopak, do jaké míry se jedná o sílu askriptivních mechanismů, není v rámci diskutovaného modelu možné. (10)

Pokud bychom Šafářův model opírající se právě a pouze o existenci výše uvedeného mechanismu přijali, mohli bychom přijmout i jeho závěr, podle kterého jediný podstatnější rozdíl mezi stratifikačními systémy ČSSR a USA spočívá v roli kulturních zdrojů nerovností (reprezentovaných vzděláním otce), které mají v ČSSR větší váhu než v USA, kde naopak dominuje vliv sociálně ekonomických zdrojů (reprezentovaných zaměstnaneckým statutem otce).

Naše reanalýza Šafářova i Duncanova původního modelu (tabulka 1, modely Duncan 1 a Šafář 1) ukazuje, že model pro ČSSR nereprodukuje vstupní korelační matici uspokojivě. Zatímco původní Blau-Duncanův model vykazuje v testu omezení plynoucí z nadidentifikace relativně nízkou hodnotu G^2 (21.9 při 2 stupních volnosti), v československé variantě dosahuje tato míra „nevhodnosti“ modelu hodnoty několikanásobně vyšší (124.9). (11) Z toho plyne, že nejen z teoretického hlediska, ale rovněž z hlediska statistických kritérií *nemůžeme* konstatovat, že reálně působící kauzální vazby vytvářející konečný obraz procesu sociální stratifikace v ČSSR zachycený daty z výzkumu z konce šedesátých let mohou být úspěšně reprezentovány modelem ztělesňujícím právě a pouze existenci výše popsaného vzorce. Pro USA je však tento model vcelku přijatelný, resp. test vhodnosti modelu poskytuje ve srovnání s jeho aplikací na ČSSR mnohem příznivější výsledek.

Podle našeho názoru je uvedený model nevhodný pro ČSSR zejména proto, že ignoruje existenci již zmíněných politických a mocenských intervencí do obsazování míst v pracovní profesním systému, tedy intervencí, pro které se postupně vžil a ustálil pojem „nomenklatu-

(10) Teprve modely rozvíjené v následujícím desetiletí dávaly postupně nahlédnout do této dimenze problémů [viz např. Jencks 1972, Sewell a Hauser 1975].

(11) V zájmu srovnatelnosti testů byly oba soubory převedeny na stejnou velikost, tj. 25 000 jedinců.

ra“. Model uvedený v Diagramu 2 je pokusem o vyjádření hypotézy o existenci tohoto mechanismu, který pracovně nazýváme „*pozitivní politická diskriminace*“. Jedná se o konsekvence systémových intervencí umožňujících, aby specifické pozice v pracovně profesním systému byly obsazovány jedinci bez ohledu na dosažené vzdělání. V praxi to znamená, že jedincům „vybaveným“ systémem oceňovanými vlastnostmi, jež jsou však z hlediska podání adekvátního profesionálního výkonu zpravidla irelevantní (např. politická příslušnost a loajalita), je umožněno zaujmout určitou pozici i za situace, kdy předepsané vzdělání je vyšší než formální vzdělání uchazeče. Tento princip obsazování pracovních míst byl uplatňován zejména v případě řídicích či jiných výše odměňovaných pozic a byl formálně legitimizován v prvé řadě politickými argumenty (třídní boj, vedoucí úloha strany, atd.). Pozitivní politická diskriminace byla zavedena v raných padesátých letech a nebyla vlastně nikdy odstraněna, spíše byla v různých etapách vývoje uplatňována s různou intenzitou a různými formami.

Jsmo přesvědčeni, že toto masívní porušování meritokratického principu selekce (12) mohlo být modelem identifikováno již v datech z roku 1967. V Diagramu 2 modelujeme tento proces *nepřím*o, zavedením kauzálního efektu současného zaměstnání na formální vzdělání (z hlediska „normální“ geneze se tedy jedná o „abnormalitu“). Předpokládáme, že tato šipka v modelu reprezentuje až důsledek uvedeného porušování meritokratického principu, tj. přirozenou tendenci jedinců i systému ke znovunastolení legitimacy obsazení místa, to znamená k obnovení konzistence mezi vzdělanostními požadavky a formálním vzděláním. Ve skutečnosti se tedy jedná o proces dodatečného zvyšování vzdělání (buď mimořádným studiem nebo jeho přiznáním prakticky bez odpovídajícího studia) na předepsanou úroveň. (13) Znovu opakujeme, místo abychom měřili míru inkonzistence přímo v důsledku omezení plynoucích z dané korelační matice, testujeme existenci popsaného vzorce a jeho „sílu“ nepřímým tím, že zavádíme do modelu parametr vyjadřující následnou tendenci ke znovunastolení konzistence.

Protože model na Diagramu 2 je na první pohled podidentifikován (v důsledku nedostatečné identifikace rovnic pro proměnné U a V), je třeba klást na parametry modelu určitá další omezení. Z tohoto důvodu dva parametry fixujeme na hodnoty převzaté z původního modelu, přičemž se jedná o efektu exogenní proměnné X (zaměstnání otce) na endogenní proměnné U a Y (vzdělání syna a jeho současné povolání). Iterativní procedury na těchto parametrech ukázaly, že jsou relativně velmi stabilní a odolné vůči rozličným omezením kladným na ostatní parametry modelu. (14) Navíc se domníváme, že zavedená omezení mají věcnou interpretaci.

(12) Na hloubku tohoto problému ukazují data ze šetření odborníků z roku 1972. Podle výsledků tohoto šetření 64 % generálních ředitelů podniků, 55 % technických a obchodních náměstků a 61 % vedoucích velkých oddělení nesplňovalo formální požadavky na vzdělání a praxi. Navíc se ukázalo, že 38 % generálních ředitelů, 30 % jejich náměstků a 34 % vedoucích oddělení nemělo ani maturitu!

(13) Lze očekávat námitku, že se jednalo o univerzální proces růstu významu externích a dálkových forem studia v našem pracovně profesním systému řešící problém nedostatku kvalifikovaných odborníků. Tato námitka však protřečí faktu permanentně zjišťovaného šetřeními odborníků, tj. že existuje vysoké a stabilní procento těch, kteří pracovali na místech, kde požadované vzdělání bylo nižší než skutečně dosažené vzdělání. Současné data z roku 1984 jasně ukazují na spjatost tohoto mechanismu s politickými a nomenklaturními charakteristikami: srovnání podílů mimořádných forem studia na dosaženém vzdělání u členů a nečlenů strany je v tomto směru instruktivní. Tato data ukazují, že některé z alternativních forem studia použilo 20 % členů strany, zatímco mezi nečleny to bylo pouze 8 %. Ve skupině vedoucích pracovníků, příslušníků aparátu státní správy a moci tyto rozdíly mezi členy a nečleny strany v podílu mimořádných forem studia pouze posouvají na celkově vyšší úroveň (39,4 % proti 24,4 %).

(14) Existuje celá řada strategií jak získat odhady parametrů z původně pod-identifikovaných

Vycházíme z toho, že se – pokud jde o ČSSR – zabýváme procesem dosahování zaměstnanec-kého statusu, do kterého silně penetrovala byrokratická pravidla vytěšňující přirozenou konkurenci. Dominantní osou byrokratické manipulace tímto systémem se stala kontrola nad plněním formálních vzdělanostních požadavků. Můžeme tedy předpokládat, že pro většinu populace se získání formálního vzdělání stalo jedinou možnou cestou k vyššímu zaměstnanec-kému statusu. Pouze pro část populace tento rigidní kauzální řetěz neplatil (zde naopak platil řetěz: politické předpoklady či zásluhy – pozice v pracovním profesionálním systému – odpovídající vzdělání). Z uvedených předpokladů, jejichž platnost je mimo pochybnost, vyplývá, že fixujeme-li parametry v zaměstnanecké větvi modelu, vtělujeme do něho hypotézu, že „hra“ mezi systémem a jedinci se hrála u většiny populace právě o formální vzdělání. (15)

Výsledky této první varianty rekonstrukce modelu jsou velmi konzistentní s výše uvedený-mi očekáváními (viz tabulka 1 – Model 2). Vysoce signifikantní hodnota přidávané zpětné vazby v Československých výsledcích ostře kontrastuje se zanedbatelnou hodnotou pro USA. Stejně instruktivní je pohled na změnu ve výsledku testu omezení plynoucích z nadidentifika-ce (test vhodnosti modelu). Zatímco u modelu pro ČSSR došlo díky uskutečněné změně k signifikantnímu zlepšení výsledku (ze 124.9 při 2 stupních volnosti na 62 při 3 stupních volnosti), u modelu pro USA nezaznamenáváme téměř žádnou změnu. Současně je užitečné zaznamenat ještě jednu změnu v parametrech modelu pro ČSSR. Zavedení zpětné vazby mezi současným zaměstnáním a formálním vzděláním vede ke zmenšení rozdílů mezi modely pro ČSSR a USA v těch jejich částech, kde se pro Československo původně ukazovala převaha vlivu kulturních nad sociálně ekonomickými zdroji vzdělanostních nerovností a větší váha meritokratického vzorce při získání pozice v prvním zaměstnání (efekt vzdělání na první povolání).

Výsledky prvního kroku rekonstrukce modelu pro ČSSR však nejsou ještě uspokojující. Test vhodnosti modelu ukazuje, že je do modelu třeba zahrnout ještě další efekty, přičemž modifikační indexy nás v souladu se vstupními hypotézami vedou k rozšíření modelu o přímý efekt vzdělání otce na současné povolání syna.

Přidání uvedeného efektu podle našeho názoru má své teoretické opodstatnění v hypotetickém předpokladu existence *třetího* vzorce či mechanismu působícího v systému sociální stratifikace v ČSSR na konci šedesátých let. Tento vzorec, který bychom mohli nazvat „*individuální řešení negativních důsledků redistribuce*“ reprezentuje úsilí jedinců a skupin zmírnit nebo eliminovat negativní důsledky vynucené sestupné vzdělanostní mobility a obnovit přerušenu mezigenerační vzdělanostní kontinuitu, nebo – jinými slovy – zmírnit efekt

rovníc. Nejefektivnější se jeví postup založený na přidávání tzv. instrumentálních proměnných do modelu, tj. proměnných, které sice nevstupují do dané pod-identifikované rovnice, ale slouží jako nástroj pro identifikaci jejich parametrů (k této metodě viz. například Duncan 1975). Vzhledem k omezením daných korelačních matic, která nám neumožňují přidat žádnou proměnnou, aplikovali jsme strategii založenou na zavádění dodatečných omezení na parametry modelu [k této metodě viz např. Bielby a Hauser, 1977]. Nevýhodou této strategie je skutečnost, že odhady parametrů, které takto získáme, jsou spjaté s omezeními, která jsme „vnutili“ jiným parametrům, abychom překlenuli problém nedostatečné identifikace. Podle Hausera a Bielbyho je tedy užitečné použít tuto strategii pouze k odhadu parametrů, které jsou ve svých hodnotách relativně dobře ohraničené, tj. nejsou příliš senzitivní na rozdílná omezení kladená na jiné parametry modelu.

(15) Abychom se vyhnuli nedorozumění, je třeba konstatovat, že pozitivní diskriminace se uskutečňovala v prvé řadě při distribuci vzdělání zavedením „kvótního“ systému sloužícího k rychlejšímu prosazení formálně chápané rovnosti šancí na vzdělání. Reálnou úlohu tohoto typu pozitivní diskriminace (která se pochopitelně neobešla bez negativní diskriminace jiných skupin) je obtížné identifikovat, nejsou-li zatím k dispozici jiné klíčové proměnné (schopnosti, aspirace atd.).

systémových intervencí do procesu dosahování pracovní profesní pozice v případě, že tento efekt byl negativní (negativně diskriminující). Dostatečně silný kulturní kapitál (v modelu reprezentovaný vzděláním otce) podle této hypotézy hraje roli silného zdroje kulturní kompetence a silných vzdělanostních a profesionálních aspirací. V případě těch, kteří byli ze soutěže o vyšší vzdělání a profesní pozici vyloučeni právě v důsledku vyššího vzdělanostního původu (negativní efekt kvótního systému), nepochybně tento zděděný kapitál pomohl znovunastolit ztracenou mezigenerační vzdělanostní a kulturní kontinuitu. V modelu 3 (Diagram 3) tuto hypotézu testujeme přidáním (uvolněním) efektu vzdělání otce na současné povolání syna a za podmínky, že ponecháme volný dříve přidaný zpětnovazební efekt. Tato formální změna modelu je interpretovatelná následujícím způsobem: Jedinci postižení nucenou sestupnou vzdělanostní mobilitou a vybaveni silným kulturním kapitálem i příslušnými motivacemi získali vyšší formální vzdělání až dodatečně, některou z mimořádných forem studia, a to až po zaujetí pozice v prvním zaměstnání. Pokud je tato hypotéza pravdivá, mělo by zavedení tohoto parametru podstatně zvýšit hodnotu zpětné vazby mezi současným povoláním syna a jeho formálním vzděláním. (16) K přijatelnosti této hypotézy by přispělo i to, kdyby uvedená změna modelu vedla i k poklesu hodnot parametrů reprezentující „meritokratickou“ větev modelu ($U \rightarrow W$, $U \rightarrow Y$) ještě stále vykazující silnější vazby v ČSSR než v USA.

Diagram 1

Model 1 – Původní Blau-Duncanův model

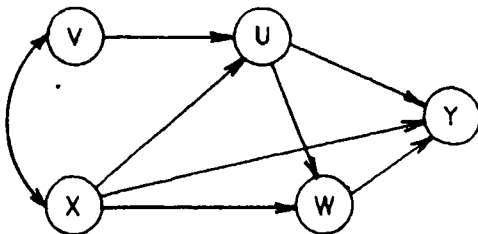

Diagram 2

Model 2 – První krok modifikace

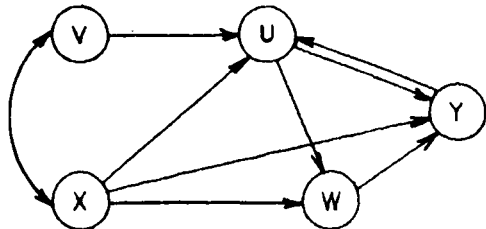
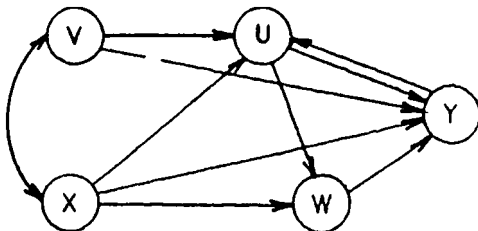

Diagram 3

Model 3 – Třetí krok modifikace

Legenda

- V – Vzdělání otce
- X – Povolání otce
- U – Vzdělání syna
- W – První povolání syna
- Y – Současné povolání syna

(16) Odtud je rovněž patrné, že z formálního hlediska je vlastně existence tohoto vzorce snadno zaměnitelná s existencí dříve aplikované hypotézy o pozitivní diskriminaci. Pouze analytické rozložení změn modelu na dva kroky umožňuje tyto vzorce a jejich intenzitu dobře odlišit.

Výsledky uvedené v Tabulce 1 ve sloupci Model 3 dávají více než přesvědčivou odpověď. Ačkoli i v tomto případě jsme museli řešit problém pod-identifikace, získané parametry vypovídají ve prospěch uvedené hypotézy. Podíváme-li se nejprve na test vhodnosti modelu, snadno zjistíme další zlepšení pro ČSSR, podstatně menší změnu pro USA. Zajímavější je ovšem pohled na důležité parametry modelu. V důsledku zavedení efektu vzdělání otce přímo na současné povolání syna se hodnota parametru vyjadřujícího zpětnou vazbu ($Y \rightarrow U$) téměř zdvojnásobila ve srovnání s Modelem 2. Došlo ovšem k určitým změnám i u dalších parametrů, a to vždy v souladu s očekáváními odvozenými ze vstupní hypotézy (předně dále poklesl efekt vzdělání na první i současnou pozici a dále došlo ke zvýšení efektu vzdělání otce na vzdělání syna). Iterativní změny zaváděné na parametru vyjadřujícím efekt zaměstnání otce na současnou pozici syna (který musí být z důvodů identifikace fixován) ukázaly, že lze dosáhnout téměř identické hladiny v testu vhodnosti modelu jaké dosáhl model pro USA, a to přiřazením poněkud vyšší hodnoty tomuto parametru (.036), což je rovněž zcela v souladu s našimi očekáváními. Nejpodstatnější ovšem je, že žádná ze změn, které se odehrály v modelu pro ČSSR se neodehrála v modelu pro USA. Efekt vzdělání otce na synovu současnou pozici se sice ukázal být těsně nad hladinou signifikance, zato však je negativní, což je hodnota zjevně odporující plausibilitě hypotézy přijaté pro ČSSR.

Jsme si vědomi opatrnosti, které je zapotřebí při interpretaci parametrů získaných z původně pod-identifikovaných rovnic. Už jsme ovšem ukázali, že dodatečná omezení kladená na parametry modelu v zájmu dosažení stavu identifikovatelnosti byla konzistentní s netriviálními teoretickými předpoklady. V rámci těchto omezení však platí, že hypotézy o existenci druhého a třetího vzorce (mechanismu) v dosahování zaměstnaneckého statusu se ukázaly jako velmi přijatelné pro ČSSR a naopak nepřijatelné pro USA. Z formulace těchto hypotéz i z jejich formální reprezentace bylo přitom zcela zřejmé, že procesy, které reprezentují jsou silně inkonzistentní se stratifikačním systémem platným ve vyspělých zemích s tržními ekonomikami.

S původní metodologickou a programovou výbavou path-analýzy bylo na konci šedesátých let možné odhadnout parametry Blau-Duncanova modelu pro ČSSR. Nebylo však možné provést striktní test vhodnosti modelu jako test jeho schopnosti reprodukovat nejen korelace na místě jednotlivých vynechaných parametrů, ale celou strukturu vztahů obsažených v korelační matici. Proto nebylo možné vyloučit nebezpečí zvýraznění *jednoho* z výkladových paradigmat za cenu potlačení jiných, včetně alternativních výkladů. Deskriptivně ilustrativní metody, které v uvedené době v sociologii představovaly světový standard, byly v tomto smyslu metodologicky bezbranné. Path-analýza byla teprve na počátku vývoje směrem k explikativní orientaci statistických metod. Cesta za modelem adekvátnějším vůči specifikům československé společnosti šedesátých let tedy byla v první řadě otázkou *teoretické* perspektivy a konstrukce modelu. Jak ovšem ukazují výsledky reanalýzy, vyžadovalo by to odmítnutí některých ze základních stratifikačních východisek a teze o konvergenci. Výsledky naší reanalýzy ukazují, že procesy spadající pod meritokratický výklad sociální stratifikace byly na konci šedesátých let v československé společnosti nepochybně přítomné a v jistém smyslu možná i dominantní. Současně však byly identifikovány procesy, které lze jen ztěží interpretovat jako meritokratické, spíše naopak. Jejich přítomnost, kterou bylo zapotřebí respektovat ve výstavbě modelu pro ČSSR, byla přitom zcela vyloučena.

6. Některé výsledky ze 70. a 80. let ve stratifikační perspektivě 60. let

Bylo by hrubou dezinterpretací tvrdit, že Machoninův tým sledoval stratifikační obraz československé společnosti bez důrazu na její specifické rysy dané historickými a sociálně

politickými okolnostmi poválečného vývoje. Nebudeme opakovat ohrazení autorů jednotlivých kapitol proti rigidně stratifikačnímu výkladu výsledků jejich analýz. Stěžejní odchylky struktury a diferenciacie československé společnosti od stratifikačního paradigmatu byly identifikovány a analyzovány. Interpretovány však vesměs byly jako postupně překonávané důsledky:

- (i) deformované nivelizační politiky 50. let (zvláště v oblasti mezd a příjmů);
- (ii) nedostatečného rozvinutí stratifikačně výkonových principů v sociálně ekonomickém systému společnosti (např. inkonzistence individuálního a rodinného statusu);
- (iii) jako důsledek relativní strukturální zaostalosti a nerozvinutosti čsl. společnosti způsobující „nadreprezentaci“ nejnižších statusových skupin a úrovní složitosti práce, potřebu redistribuce v oblasti mezd a příjmů, i dosud silný vliv dělby práce a třídní struktury na sociální nerovnosti.

Problematicnost těchto předpokladů o podstatných systémových a vývojových vlastnostech československé společnosti ukázal další vývoj. Pomocí stratifikačního schématu bylo v 60. letech možné detailně empiricky popsat stav československé společnosti. Tento popis také pravděpodobně byl odpovídající. Stratifikačním konceptem však, podle našeho názoru, nebylo možné tento stav systémově vyložit, stejně tak, jako s jeho pomocí nebylo možné odhadnout vývojové tendence, v nichž byl oslabován konvergentní trend a zesilován význam těch systémových vlastností, které Machoninův tým chápal jako překonávané. Současně je ovšem třeba uvést, že to bylo koncem 60. let obtížné, ne-li nemožné i s jakýmkoli jiným teoretickým schématem. Uvedme alespoň některé dílčí výsledky analýz z konce sedmdesátých a počátku osmdesátých let. Můžeme se bohužel opřít jen o analýzy partikulárních oblastí. Analýzy sociálně třídní diferenciacie, její role v sociálních nerovnostech a jejího vývoje jsou řídké a jsou podřízeny paradigmatu sblížování. Je proto sporné, do jaké míry reflektují skutečnou třídní diferenciaci.

Analýzy stavu a vývoje *mzdové a příjmové diferenciacie* [Večerník 1986, 1987] ukazují další snižování kvalifikačního diferenciálu a stagnaci relativního rozpětí mzdové diferenciacie i v sedmdesátých letech. Mzdová diferenciacie si udržela *redistributivní* charakter sledující oslabování vertikálních i horizontálních diferenciací dimenzí (rozdíly mezi českými zeměmi a Slovenskem, zemědělstvím a ostatními sektory, manuálními a nemanuálními profesemi). Opakované pokusy o mzdovou reformu nevedly k zamýšlenému posílení kvalifikačně výkonové vertikály a diferenciacie. Československo patří k socialistickým zemím s nejmenším rozpětím mzdové diferenciacie.

Obdobný trend se prosadil ve vývoji příjmu domácností, indikovaným příjmem na hlavu. Setrvalý pokles diferenciací odchylky pokročil až na úroveň 1/3 průměrného příjmu na hlavu [Večerník 1987]. Tím pochopitelně došlo i k odpovídajícímu oslabení asociace mezi diferenciací mezd a variancí příjmové situace domácností. Spolu s tím dále poklesl i význam výše individuální mzdy a tím i profesní pozice pro finanční situaci domácnosti, která je konsekventně v určující míře determinována demografickými a nepoměrně slaběji profesními či dalšími sociálními proměnnými.

Analýza vztahů mezi *mzdou, vzděláním a životní úrovní* [Matějů 1986] za těchto okolností logicky dospěla k tomu, že životní úroveň, definovaná vybavením domácnosti, je výrazně silněji diferenciována vzděláním než mzdou. Vzdělání, s vlastním malým vlivem na varianci mzdy, zde působí jako relativně nezávislá a pravděpodobně především jako kulturní determinanta. Zajišťuje elementární kongruenci životních podmínek s požadavky profese a složitosti práce.

V kontextu popsaného vývoje mzdové a příjmové diferenciacie zřejmě nedošlo ani k převážení diferenciací role ekonomických komponent statusu ani k posílení konzistence

jeho kulturních a ekonomických složek. Naopak pravděpodobně vzrostl význam nezávislého vlivu *kulturní diferenciaci*, spjaté se vzdělanostními, socioprofesionálními a sociálně třídními charakteristikami [Gabal 1987]. Kulturní diferenciaci, definovaná širokým spektrem činností, nadále především integruje (diferencuje) životní styl s požadavky reprodukce pracovní síly. Zároveň ovlivňuje poměr sil mezi primárními a alternativními ekonomickými strategiemi reprodukce životní úrovně, nezávisle na mzdové, příjmové a finanční situaci jedince a rodiny [Gabal, Matějů 1986].

Stabilní a silná kulturní diferenciaci v podmínkách rozpadu vertikální kongruence nerovností ovšem neznamená, že kulturní diferenciaci nebyla těmito změnami zasažena. Konstantní zpomalování růstu vzdělanostních příležitostí již od 60. let a jejich redistribuce [Matějů 1986, Boguszak 1987] se projeví určitým uvolněním vztahu mezi kulturní a vzdělanostní intergenerační produkcí [Gabal 1987]. Vzrostla *variance kulturní kvality vzdělání v závislosti na vzorci mezigenerační vzdělanostní mobility*. Relativně nezávislý vliv vzdělanostního původu na kulturní aktivitu patrně zajišťuje nutnou míru kulturní kontinuity v podmínkách vzdělanostní diskontinuity. Proto v Československu platí, že čím vyšší vzdělanostní původ, tím vyšší kulturní aktivita, nezávisle na dosaženém vzdělání. Je věcí hlubších analýz ověřit hypotézu naznačenou i reanalýzou modelu, nakolik zajišťuje právě kulturní transmise vliv sociálního původu na sociální postavení.

Analýzy kulturní diferenciaci a jejího vývoje [Filipcová-Gabal-Matějů 1987] připouštějí vývojovou hypotézu o rozpadu kontinuity kulturní diferenciaci na relativně *nezávislé* kulturní světy a specifické životní styly zahrnující odlišné socioekonomické strategie způsobu života. Živnou půdou obdobných hypotéz je i prognózovaná hluboká stagnace vzdělání v Československu v příští dekádě [Boguszak 1987], kdy vzdělanostní úroveň potomků *nedosáhne* úrovně jejich rodičů. Za těchto okolností v reprodukci vzdělanostní struktury zřejmě *buď* zesílí autorekrutace a prohloubí se vzdělanostní nerovnosti *nebo* se zvýší výměnná vzdělanostní mobilita a dojde k nárůstu vzdělanostní, a tedy i kulturní diskontinuity, k narušení akumulčních procesů.

Ve formě hypotézy usuzujeme, že oslabení kongruence, rozšíření inkonzistence a latentní podlomení vertikality diferenciaci a sociální struktury v průběhu posledních dvou dekád bylo podstatnou měrou posilováno *strukturní stagnací* a nízkou mírou strukturní inovace v ekonomické struktuře, systému dělby práce i v základních ekonomických formách vlastnictví a kooperace. Redistributivní procesy, oslabující význam vertikální osy diferenciaci, působily v stagnujícím strukturním prostředí, jehož závislost na redistribuci a centru rostla úměrně stupni separace produkce, distribuce a spotřeby, a úměrně ekonomické depresi přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Nebyly proto splněny dva předpoklady rozvinutí výkonově stratifikované společnosti ze šedesátých let: Rychlé a výrazné snížení podílu jednoduché manuální práce a zaměstnanosti v primárním a sekundárním sektoru. Nedošlo zřejmě ani ke zvýšení významu kompetenčně výkonových determinant zaujetí pracovní pozice a pracovní dráhy.

7. Kontinuitní a diskontinuitní obsah „destratifikačního“ vývoje

„Destratifikace“ je nepřesný a pracovní pojem. Hovoří pouze o jevové stránce vývoje a změnách charakteru a hlavních os diferenciaci. Zde se znovu dostáváme k již zmíněným elementárním otázkám: Je vůbec československá společnost koncem 80. let (silně) sociálně diferencovaná? Žádná z dosavadních analýz definitivně *nezamítá* hypotézu, podle níž by převážná část populace vytvářela jedinou, vnitřně slabě diferencovanou skupinu, doplněnou několika od ní ostře odlišenými *marginálními* sociálními skupinami. Dále, jestliže je

československá společnost sociálně diferencována, jaká je *podoba* této diferenciace? Je skutečně klíčovou osou této diferenciace stále ještě postavení v dělbě práce, pracovní profesní pozice, nebo význam diferenciační dimenze práce upadl a převážily *jiné dimenze* – např. kulturní, majetková apod.? Fundamentální otázka bezprostředně spjatá s významem pracovní profesní sféry pak může být ve stratifikačně diferenciační terminologii velmi „konvenční“ a „kritická“, a to po *univerzalizmu hodnoty výkonu* jako obecně sdílené hodnoty a „páteře“ společenského nebo alespoň pracovní profesního hodnotového systému. Jsou-li odpovědi na poslední dvě otázky záporné, přirozeně se ptáme, jaké jsou vlastně podstatné zdroje a mechanismy utváření a reprodukce sociálně třídní struktury a diferenciace československé společnosti?

Přijmeme však nyní předpoklad, že československá společnost *nepřestala* být diferencována. Lze však vyslovit hypotézu, že její diferenciace ztratila kongruenci jednotlivých vertikálních dimenzí, kongruenci, jejíž přítomnost na konci šedesátých let umožnila v podstatě bezrozpornou aplikaci stratifikační optiky. *Je tato změna povahy diferenciace důsledkem změny systémového reprodukčního mechanismu, nebo je proces „destratifikace“ pouze výrazem narůstajícího vlivu téhož reprodukčního mechanismu a pohybu společnosti po specifické trajektorii, jejíž divergentní charakter nebyl ještě v šedesátých letech zřetelný a vyjevuje se postupně v čase?*

Rozhodnutí těchto otázek je bez původních dat téměř nemožné. Bude vyžadovat řadu specifických studií, které jsou dosud k dispozici pouze za oblast vzdělání [Boguszak 1987], mzdové a příjmové diferenciace [Večerník 1986]. Ty hovoří ve prospěch druhé varianty s tím, že možným kandidátem na *klíčový systémový mechanismus* ovlivňující sociální diferenciaci, sociální strukturu i jejich pohyb je narůstající a postupně sílící redistribuce.

V analýzách provedených Machoninovým kolektivem jsou již přítomnost a vliv redistribuce patrné. V reanalýze původních dat jsou explicitní jak efekty redistribuce, tak sociální reakce na systémové intervence. Ze srovnání s osmdesátými lety, budeme-li vycházet z redistributivní a nikoli výkonové perspektivy, vyplývá že došlo patrně „jen“ k řádovému posílení redistributivně založených inkongruencí a inkonzistencí. Obraz osmdesátých let je ve výsledcích získaných v roce 1967 „přítomný“ a zpětně *zjistitelný*. Je otázka, zda již tehdy by byl tento obraz patrný při přijetí „třídně redistributivního“ výchozího konceptu a nikoli „stratifikačně výkonového“, k němuž se operacionálně a teoreticky přiklonil koncept výzkumu.

Konfrontace výsledků získaných v roce 1967 s dnešními analýzami vede ke dvěma hypotézám:

A) Machoninův tým se v *polemice s ideologickou koncepcí* sociální struktury padesátých let pokoušel o empirickou podporu a argumentaci opačného, tj. stratifikačního konceptu a *mohl přehlédnout* reprodukční mechanismy, které svou povahou nespádaly do rámce stratifikačního výkladového paradigmatu a které již na konci šedesátých let byly v naší společnosti latentně přítomné. Ty ovšem, podle našeho názoru, profilovaly vývoj sociální struktury a sociální diferenciace v sedmdesátých a osmdesátých letech.

B) Již v 60. letech se Československo pohybovalo po *divergentní trajektorii*, která jej v základních parametrech stavu a reprodukce sociální struktury a sociální diferenciace postupně odkláněla od výchozího stavu i od vývojové trajektorie vyspělých industriálních zemí. Vliv těchto podstatných systémových charakteristik, které je ovšem nutné v dalším výzkumu identifikovat, se podle této hypotézy uplatňoval a posiloval *nezávisle* na diskontinuitě ekonomické politiky i různě orientovaných reformách v jednotlivých dekádách poválečného vývoje.

Tyto hypotézy připojují k statickým reprodukčním charakteristikám systému další relativně

nezávislou determinantu, kterou pracovně nazýváme „efekt trajektorie“. Za předpokladu existence robustní dlouhodobé divergentní vývojové trajektorie lze spekulativně dovodit, že současný stav československé společnosti nelze chápat jako momentální výkyv nebo zpomalení, ale systémový důsledek. Dále pak, že překonání stagnace v strukturální i reprodukční poloze a s tím spjaté nutné změny nejsou odvoditelné ani ze současného či perspektivního stavu vyspělých společností, ale také ani z návratů do libovolně vzdálené „autentické“ minulosti. A je otázkou, do jaké míry jsou zmíněné vývojové tendence společné pro socialistické země. Do jaké míry tedy máme právo hovořit o systémové a nikoli jen specificky československé vývojové trajektorii?

Literatura

- Andorka, R., Kolosi, T. (edit) : *Stratification and Inequality*. Budapest, Institut for Social Sciences 1984.
- Bell, D. : *The Coming of Postindustrial Society*. New York, Basic Books 1973.
- Blau, P. M. – Duncan, O. D. : *The American Occupational Structure*. New York, John Wiley 1967.
- Bielby, W. T. – Hauser, R. M. : *Structural Equation Models*. Annual Review of Sociology 1977, Vol. 3, s. 137–161.
- Boguszak, M. : *Development of Educational Structure in Czechoslovakia from 1960 to 1980 and Variants of Future Trajectories*. Graz, Referát prezentovaný na konferenci „Society at Borderlines“ říjen 1987.
- Boguszak, M. : *Srovnávací analýza vývoje vzdělanostních struktur*. Praha, ČSAV 1987.
- Boguszak, M. : *Aplikace jádrového modelu sociální propustnosti na Československo*. Praha, ÚFS ČSAV 1988.
- Campbell, R. T. : *Status Attainment Research : End of the Beginning or Beginning of the End?* Sociology of Education 1983, Vol. 56, s. 47–62.
- Davis, K. – Moore, W. E. : *Some principles of Stratification* (1945). In : Heller, C. S. (ed.) : New York, Structured Social Inequality 1969.
- Duncan, O. D. : *Path Analysis: Sociological Examples*. American Journal of Sociology 1966, Vol. 72, No. 1, s. 1–16.
- Duncan, O. D. : *Partials, partitions and paths*. In. Sociological Methodology, San Francisco, Jossey-Bass 1970, s. 151–169.
- Duncan, O. D. : *Unmeasured variables in linear models for panel analysis*. In. Sociological Methodology, San Francisco, Jossey-Bass 1972, s. 36–93.
- Duncan, O. D. : *Introduction to Structural Equation Models*. New York, Academic Press Inc. 1975.
- Duncan, O. D. – Featherman, E. L. : *Psychological and cultural factors in the process of occupational achievement*. In : Goldberger, A. S. – Duncan, O. D. : *Structural Equation Models in the Social Sciences*. New York, Seminar Press 1973, s. 229–254.
- Duncan, O. D. – Featherman, D. L. – Duncan, B. : *Socioeconomic background and achievement*. New York, Seminar Press 1972.
- Erikson, R., Goldthorpe, J. H. : *Commonality and Variation in Social Fluidity in Industrial Nations*. Part I: A Model for Evaluating the 'FJH' Hypothesis. Part II: The Model of Core Social Fluidity Applied. European Sociological Review vol. 3, s. 54–77, 145–166.
- Filipcová, B., Gabal, I., Matějů, P. : *The Arts in Czechoslovakia*. In : Hantrais, L., Kamphorst, T. J., Trends in the Arts a Multinational Perspectives. Amersfoort, G. Bruno 1987.
- Gabal, I. : *Cultural and Educational Reproduction in Czechoslovakia*. Referát přednesený na pravidelné konferenci RC 28 (Výzkumný komitét sociální stratifikace ISA) Norimberk, duben 22–25, 1987.
- Gabal, I., Boguszak, M. : *Development of Educational Composition of Married Couples in Czechoslovakia*. Referát přednesený na pravidelné konferenci RC 28, Berkeley, srpen 1987.
- Gabal, I., Matějů, P. : *Educational Content of Leisure in Czechoslovakia*. In : Working Papers on Adult Education in Europe. ECLE, Prague 1985, s. 1–76.

- Ganzeboom, H. B. G., Luijkx, R., Treiman, D. J.: *Intergenerational Class Mobility in Comparative Perspective*. Paper presented at the meetings of the American Sociological Association, Atlanta, August 1988.
- Golberger, A. S.: *Structural Equation Models: an overview*. In: Goldberger, A. S. – Duncan, O. D.: *Structural Equation Models in the Social Sciences*. New York, Seminar Press 1973, s. 1–18
- Goldthorpe, J. H.: *Social Mobility and Class Formation: On the Renewal of a Tradition in Sociological Inquiry*. Mannheim, Working paper. CASMIN-Project 1984.
- Hauser, R. M.: *Socioeconomic Background and Educational Performance*. Washington D. C., Amer. Sociological Association 1971.
- Heise, D.: *Causal Analysis*. New York, John Wiley 1975.
- Jencks, Ch.: *Inequality. A Resassessment of the Effect of Family and Schooling in America*. New York, Harper & Row Publishers 1972.
- Joreskog, K. G. – Sorbom, D.: *LISREL: Analysis of Linear Structural Relationships by the Method of Maximum Likelihood*. Sweden, User's Guide. Version VI. University of Upsalla, 1985.
- Kolosi, T.: *Status Inheritance Process in Hungary*. Referát přednesený na pravidelné konferenci RC 28, Berkeley srpen 1987.
- Machonin, P. a kol.: *Československá společnost*. Bratislava, Epoque 1969.
- Machonin, P.: *Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia*. American Journal of Sociology 1970, Vol. 75
- Matějů, P.: *Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilitních dat*. Sociologický časopis 1986, č. 2, s. 131–152.
- Matějů, P.: *Vzdělání – mzda – životní úroveň*. Sociologický časopis 1986, č. 6, s. 599–614.
- Matějů, P.: *Výkladový model determinace vzdělanostních drah*. Praha, ÚFS ČSAV 1988.
- Matějů, P.: *Metoda strukturního modelování*. Sociologický časopis, 1989, č. 4, s. 399–417.
- Parsons, T.: *A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification*. In: *Essays in Sociological Theory of Social Stratification*, Glencoe 1964.
- Parsons, T.: *Societies. Evolutionary and Comparative Perspective*. Prentice-Hall, Inc. New Jersey 1966.
- Petrusek, M.: *Sociální stratifikace československé společnosti*. Sociologický časopis 1969, č. 6, s. 569–589.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser: *Education, Occupation & Earnings. Achievement in the Early Career*. New York, Academic Press 1975.
- Sociální a profesionální mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Bratislava, ČSVUP 1972.
- Treiman, D. J.: *Industrialisation and Social Stratification*. In: Laumann, E. O. (ed.): *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis, Bobbs Merrill
- Šafář, Z.: *Different Approaches to the Measurement of Social Differentiation of the Czechoslovak Socialist Society*. Quality and Quantity, 1971, s. 179–208.
- Šafář, Z.: *Model komplexní determinace profesionálního postavení*. In: *Sociální a profesionální mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*, Bratislava, ČSVUP 1972, s. 277–308.
- Štěpánek, P.: *Path-analýza a možnosti jejího uplatnění v sociologii*. Sociologický časopis 1970, č. 6, s. 58–70.
- Večerník, J.: *Diferenciace příjmů a mezd*. ÚFS ČSAV 1986.
- Večerník, J.: *Income Distribution in Czechoslovakia: Some Systemic Specificities*. Graz, Referát přednesený na konferenci "Society at Borderlines" říjen 1987.
- Wong, R.: *Temporal Change of Occupational Mobility in Hungary under Socialism: The Featherman-Jones-Hauser thesis revised?* University of Wisconsin, CDE 1987.